

COEN, COnjunctuurEnquête Nederland

derde kwartaal 2009

COEN | Conjuncturenquête Nederland

een samenwerking tussen CBS, de Kamer van Koophandel, EIB, MKB-Nederland en VNO-NCW

De Conjuncturenquête Nederland (COEN) is het gezamenlijke conjunctuuronderzoek van VNO-NCW, MKB Nederland samen met het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS), de Kamers van Koophandel en het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (EIB). Dit onderzoek brengt vier keer per jaar de belangrijkste ontwikkelingen en verwachtingen van het Nederlandse bedrijfsleven in kaart, uitgesplitst naar regio en bedrijfstak. Daarbij wordt in de analyse en de vraagstelling ingespeeld op actuele ontwikkelingen. Door de intensieve samenwerking van de partijen aan het conjunctuuronderzoek, dalen de administratieve lasten in verband met deze conjuncturenquêtes met 25%, terwijl de kwaliteit van de statistiek verbetert en de onderzoekskosten dalen. De eerste enquête is in oktober en november 2008 gehouden onder 12.000 ondernemers. De enquête is gebaseerd op kwalitatieve verwachtingen van ondernemingen en geeft daarom meer een stemmingsbeeld van ondernemingen over de huidige en toekomstige gang van zaken dan een kwantitatief beeld over die gang van zaken.

Inhoudsopgave

1.	Bodem economische teruggang nog niet bereikt.....	3
2.	Economisch herstel manifesteert zich nog niet.....	5
a.	Economisch klimaat iets minder negatief beoordeeld	5
b.	Omzetsdaling vlakt af	6
c.	Steeds minder prijsverhogingen, veel prijsverlagingen in bouw	6
d.	Productieontwikkeling minder negatief; verwachtingen in bouw echter onderuit	7
e.	Orderontvangsten dalen nog steeds, maar minder hard	7
f.	Daling export vlakt af	8
g.	Winstgevendheid en rendement veelal negatief	9
h.	Personeelssterkte neemt verder af	10
i.	Investeringsbereidheid laag	12
j.	Concurrentiepositie binnenlandse markt enigszins verbeterd	12
k.	Vraaguitval grootste productiebelemmering	13
3.	Ondernemersvertrouwen stabiel op laag niveau	15
4.	Industrie lijkt dieptepunt te hebben bereikt	17
5.	Bouw snakt naar opleving economie	18
6.	Groothandel stabiel maar nog steeds onder druk.....	19
7.	Detailhandel op zoek naar consumentenvertrouwen	20
8.	Dienstensector heeft het moeilijk.....	21
9.	Ruim helft bedrijven ondervindt crisis aan den lijve	22
10.	Steeds meer bedrijven nemen maatregelen tegen economische neergang	23

1. Bodem economische teruggang nog niet bereikt

algemeen

In de COEN-meting aan het begin van het derde kwartaal van 2009 (juli) is aan ondernemers over de hele linie van het bedrijfsleven gevraagd om zijn ervaringen in het tweede kwartaal en zijn verwachtingen voor het lopende, derde kwartaal in kwalitatieve termen aan te geven (minder, meer of hetzelfde ten opzichte van het voorgaande kwartaal). De uitkomsten van deze COEN-meting duiden er nog niet op dat in het derde kwartaal een einde zal komen aan de BBP-krimp (-2,7% eerste kwartaal; -0,9% tweede kwartaal). Want overal zijn de saldi van positieve en negatieve ontwikkelingen/verwachtingen nog negatief, zij het dat deze vaak iets minder negatief zijn dan in het tweede kwartaal. In BBP-termen vertaald zou dat kunnen betekenen dat de Nederlandse economie ook in het derde kwartaal nog enigszins blijft krimpen, maar mogelijk wel met een lager percentage dan de 0,9% van het tweede kwartaal. In zoverre is deze COEN wellicht een lichte ontuchtering voor wie mede op basis van de groeiende gunstiger wordende internationale signalen erop rekent dat ook de Nederlandse economie (qua BBP) inmiddels in het derde kwartaal na Duitsland en Frankrijk het dieptepunt zal zijn gepasseerd. Omdat het in deze COEN gaat om verwachtingen van ondernemingen gemeten aan het begin van het derde kwartaal, is dat natuurlijk nog niet uitgesloten.

bedrijfsleven totaal

De omzetsdaling die in het eerste kwartaal werd genoteerd is in het tweede kwartaal weliswaar afgezwakt, maar de verwachtingen voor het derde kwartaal liggen juist lager dan die voor het tweede kwartaal. Ook in de export is de daling afgevlakt. Verwachtingen zijn negatief maar stabiel. De *beoordeling* van de buitenlandse orderpositie is echter laag: tweevijfde van de exporterende bedrijven beoordelen deze per saldo als te klein.

Prijsverhogingen worden steeds minder doorgevoerd. Veruit de meeste bedrijven handhaven het huidige prijsniveau. In de praktijk betekent dit voor de meeste bedrijven omzetsdaling: de afzet loopt terug en de prijzen blijven constant. In de bouw en in de aan de bouw toeleverende industrie staan de prijzen juist erg onder druk.

De verwachtingen over de ontwikkeling van de productie zijn nog steeds negatief. Vooral in de bouw zijn de verwachtingen voor het derde kwartaal een stuk negatiever geworden.

De orderontvangst lopen nog steeds terug, zij het minder hard. In de verwachtingen en het *oordeel* over de orderpositie is echter nog geen verbetering waarneembaar.

De winstgevendheid en het rendement van het bedrijfsleven zijn over de gehele linie verder afgenomen. Tot slot is ook de personele bezetting verder gedaald. Er zijn meer bedrijven die personeel laten afvloeien dan bedrijven die personeel aannemen.

De *index van het ondernemersvertrouwen* heeft zich gestabiliseerd op een laag niveau. De onderliggende indicatoren (saldi verwachtingen ten aanzien van omzet, export, werkgelegenheid en investeringen) bevinden zich allen op een laag, constant niveau.

sectoren

De industrie rapporteert over het tweede kwartaal op veel aspecten minder negatief dan in het eerste kwartaal. Omzet, export en productie zijn per saldo minder negatief. Toch ziet een kwart van de bedrijven de winstgevendheid (verder) afnemen.

In de bouw ziet men de nabije toekomst somber tegemoet:: ruim driekwart van de bedrijven is somber over het economisch klimaat. De verwachtingen voor omzet en productie liggen lager dan de realisatiecijfers. Bovendien staan de tarieven onder druk.

Bedrijven in de groothandel zijn somber over hun personeelsbestand: per saldo verwacht een vijfde van hen minder personeel nodig te hebben komend kwartaal. Het economisch klimaat zal niet verder verslechteren verwacht de groothandel.

Veel bedrijven in de detailhandel hebben te maken met een te grote voorraad. Dit geeft aan dat de verkopen stagneren. De omzet is in het tweede kwartaal dan ook flink afgenomen.

Gebrek aan orders is een groot probleem in de dienstensector, zij rapporteert een daling van per saldo 15%-punt. Inmiddels wordt er op personeel bezuinigd; een kwart acht verdere afname van het personeelsbestand in het derde kwartaal onvermijdelijk.

crisiseffecten- en maatregelen

Ruim de helft van de bedrijven ondervindt de kredietcrisis inmiddels aan den lijve in de financiering van zijn onderneming. Het meest voorkomende effect is het minder makkelijk kunnen krijgen van krediet bij geldverstrekkers (banken). De bouwsector heeft relatief veel moeite om kredieten te krijgen. Het lopen van extra debiteurenrisico wordt ook vaak genoemd, bedrijfsleven breed.

In het begin van de kredietcrisis ondervonden de grotere bedrijven meer dan het mkb de gevolgen van de kredietcrisis in hun financiering. Inmiddels is dat omgedraaid: de effecten worden nu in het mkb vaker gevoeld dan in het grotere bedrijfsleven.

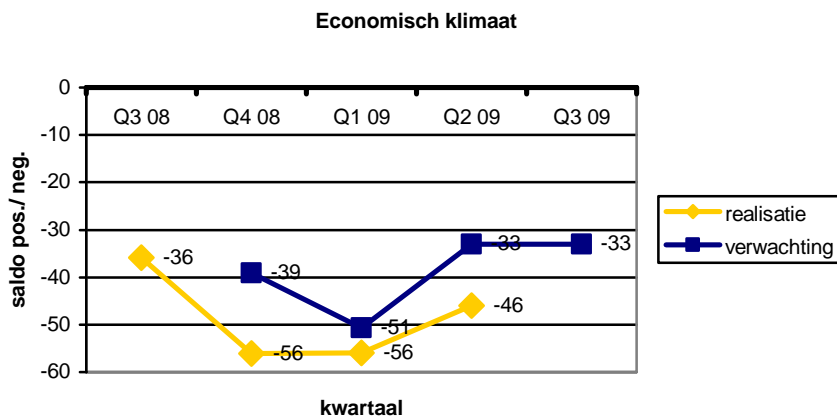
Veruit de meeste bedrijven nemen maatregelen om de economische crisis het hoofd te bieden en dat percentage groeit. Vooral tijdelijk personeel, maar in toenemende mate ook vast personeel wordt afgestoten. Ook investeringen worden (nog verder) uitgesteld. Grotere bedrijven zijn actiever in het nemen van maatregelen dan het mkb.

BEDRIJFSLEVEN TOTAAL

2. Economisch herstel manifesteert zich nog niet

De economische crisis heeft zich in het tweede kwartaal qua tempo van verslechtering niet verder verscherpt, maar tekenen van herstel blijven vooralsnog uit. De productie en omzet van Nederlandse bedrijven liepen in het tweede kwartaal nog wel terug, maar minder hard dan in het eerste kwartaal. De personeelssterkte daalt echter harder dan in het eerste kwartaal en winstgevendheid en de investeringsbereidheid zijn stabiel op een laag niveau. De verwachtingen voor het derde kwartaal zijn over het algemeen stabiel negatief.

a. Economisch klimaat iets minder negatief beoordeeld

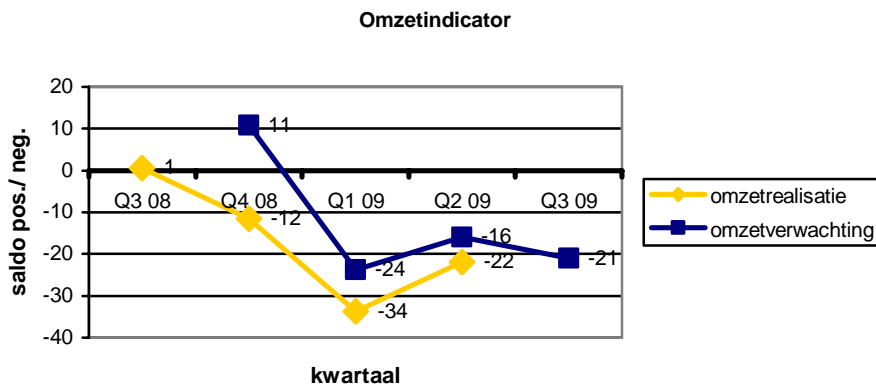
1

Per saldo vindt 46%-punt van de ondernemers dat het economisch klimaat in het tweede kwartaal ten opzichte van het vorige (eerste) kwartaal is verslechterd. Dat is minder dan in het eerste kwartaal, toen nog 56%-punt van de ondernemers het klimaat verslechtert vond. Wel is die verslechtering in het tweede kwartaal groter uitgevallen dan verwacht: voor het tweede kwartaal verwachtte indertijd slechts een derde (33%-punt) van de ondernemers dat het economisch klimaat zou verslechteren. Verwachtingen blijken op diverse punten over het algemeen positiever te zijn dan achteraf de realisaties. Met andere woorden: de ondernemer is in zijn verwachtingen vaak optimistisch (minder somber) gestemd.

De verwachtingen voor het derde kwartaal over het economisch klimaat zijn hetzelfde als die voor het tweede kwartaal in de vorige COEN: per saldo verwacht 33%-punt een verslechtering ten opzichte van het voorgaande kwartaal.

¹ Q3 08 = derde kwartaal 2008; Q4 08 = vierde kwartaal 2008, etc.

b. Omzetsdaling vlakt af

De omzetrealisatie in het tweede kwartaal (-22%-punt als saldo van % ondernemingen dat een stijging meldt en % ondernemingen dat een daling meldt) is per saldo vrijwel gelijk aan de omzetverwachtingen voor het derde kwartaal (-21%-punt). Bij die negatieve ontwikkeling van de omzet is wel sprake van een afvlakkende daling. Het aandeel Nederlandse bedrijven dat de omzet in het tweede kwartaal zag stijgen is bovendien toegenomen: over het tweede kwartaal was die 18%, over het eerste kwartaal nog 12%.

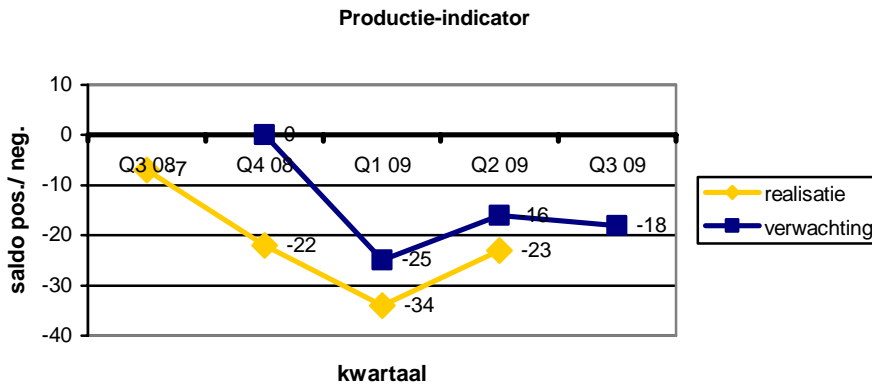
De omzetverwachtingen zijn licht negatiever; per saldo gedaald van -16 naar -21%-punt. De omzetverwachtingen zijn in de detailhandel flink onderuit gegaan (-29%-punt). Voor het tweede kwartaal was het verwachtingensaldo nog -6%-punt. In de horeca, makelaardij en reisbranche zijn de verwachtingen juist minder negatief (-11%-punt) dan gemiddeld (-21%-punt).

c. Steeds minder prijsverhogingen, veel prijsverlagingen in bouw

Steeds minder bedrijven voeren prijsverhogingen door. Slechts 5% van de bedrijven verwacht de prijzen te zullen verhogen; in eerste kwartaal was dit nog 27% (wellicht was dit gedeeltelijk een seizoenseffect). Veruit de meeste (80%) handhaven het prijsniveau in het derde kwartaal. 15% van de bedrijven verwacht de prijzen te zullen verlagen; dit percentage was de afgelopen kwartalen min of meer stabiel.

Er bestaan grote sectorale verschillen: in de bouw en in de aan de bouw toeleverende industrie (hout, glas, cement e.d.) staan de prijzen erg onder druk: bijna een derde (30%) van de bouwbedrijven verlaagt de prijzen in het derde kwartaal.

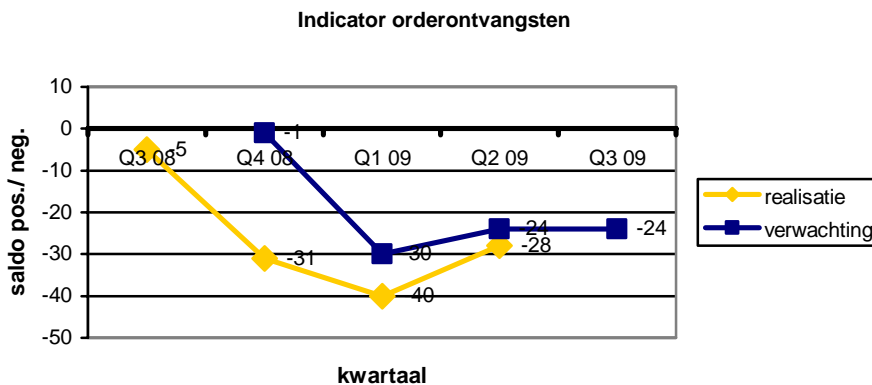
d. Productieontwikkeling minder negatief; verwachtingen in bouw echter onderuit

De gerealiseerde productieontwikkeling is in het tweede kwartaal nog steeds negatief. Dat wil zeggen dat er meer bedrijven² zijn die een daling rapporteren dan een stijging. Wel is het saldo over het tweede kwartaal (-23%-punt) minder negatief dan dat over het eerste kwartaal (-34%-punt). Vooral in de sterk productiegerichte sectoren industrie (saldo van -42 naar -16%-punt) en bouw (saldo van -27 naar -13%-punt) doet deze minder ongunstige ontwikkeling zich in het tweede kwartaal voor.

Daartegenover staat echter dat de verwachtingen voor het derde kwartaal iets somberder zijn geworden (van -16 naar -18%-punt). Vooral in de bouw doet zich een sterke daling voor (van -13 naar -26%-punt); vergeleken met de realisatie in het tweede kwartaal een omgekeerde beweging, hetgeen erop duidt dat de bouw in zwaarder weer terecht is gekomen.

e. Orderontvangsten dalen nog steeds, maar minder hard

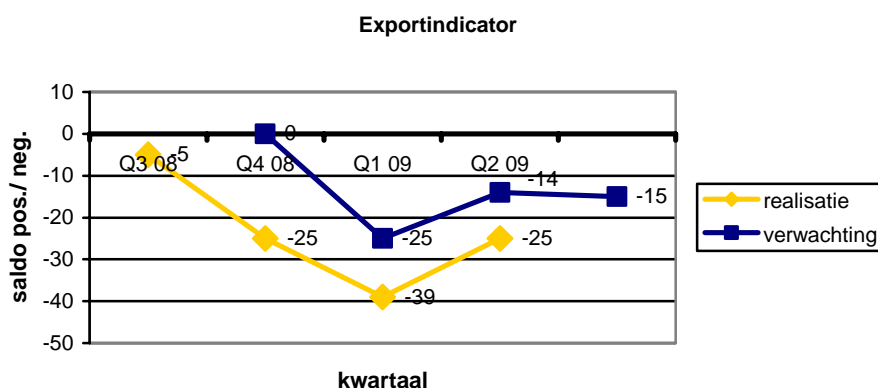
De orderontvangsten laten een voortgaande negatieve ontwikkeling zien. Per saldo noteert 28%-punt van de bedrijven een verslechtering van de orderpositie voor het tweede kwartaal tegenover -40%-punt voor het eerste kwartaal. De verwachtingen voor het derde kwartaal zijn negatief; even negatief als die voor het tweede kwartaal: voor het derde kwartaal verwacht per saldo wederom 24%-punt van de ondernemers een daling van de orders ten opzichte van het voorgaande kwartaal.

² De vragen over productie en orderontvangsten worden niet gesteld aan bedrijven in de groothandel, detailhandel, horeca, makelaardij en de reisbranche

De ontwikkeling van de gerealiseerde orderontvangsten bevestigen min of meer het beeld van de omzet, waar de realisatie ook iets minder negatief uitvalt in het tweede kwartaal vergeleken met het eerste kwartaal.

De ondernemer *beoordeelt* de orderpositie over het tweede kwartaal per saldo negatief (-37%-punt). Dit is stabiel ten opzichte van het eerste kwartaal.

f. Daling export vlakt af

Exporterende bedrijven bevinden zich vooral in de industrie, de groothandel en in de vervoerssector.

De daling van de export is in het tweede kwartaal afgevlakt, net als bij de totale omzet. Per saldo noteert een kwart (25%-punt) van de exporterende bedrijven een daling dat kwartaal tegen -39% voor het eerste kwartaal. Dit duidt op een afzwakkende verslechtering.

Het *oordeel* van de ondernemer over zijn buitenlandse orderpositie is niet verder omlaag gegaan in het tweede kwartaal. Per saldo vindt 38% van de bedrijven de buitenlandse orderpositie klein in het tweede kwartaal; dit is beduidend ongunstiger dan in het laatste kwartaal van 2008 (28%).

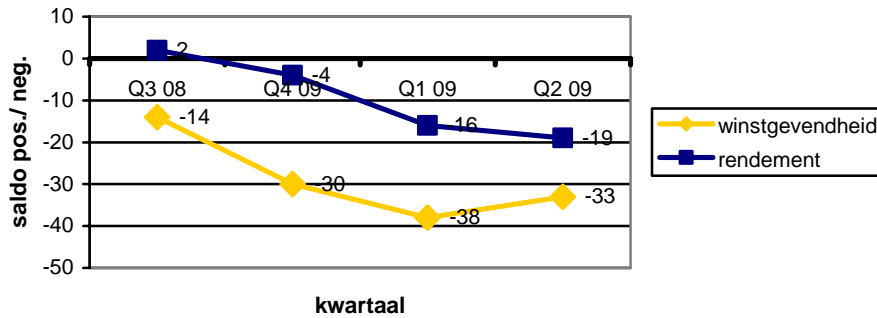
NOG AANPASSEN:

Het aantal door de KvK verstrekte exportdocumenten (onder meer Certificaten van oorsprong) lijkt een dalende trend te hebben ingezet, analoog aan de daling van de exportomzet. Het aantal exportdocumenten lag in het eerste kwartaal van 2009 11% lager dan in het eerste kwartaal van 2008.

De verwachting voor het derde kwartaal is nog steeds negatief maar stabiel: per saldo 15%-punt van de exporterende bedrijven verwacht een daling van de exportorders.

g. Winstgevendheid en rendement veelal negatief

Indicatoren winstgevendheid en rendement

Het oordeel over winstgevendheid en rendement zijn over het tweede kwartaal van 2009 per saldo negatief. Per saldo is een derde (33%-punt) van de ondernemers over de winstgevendheid in het tweede kwartaal negatief (winstgevendheid is verslechterd). In de meeste sectoren is het oordeel over verslechtering van winstgevendheid minder negatief dan in het eerste kwartaal: in de sector vervoer, opslag en communicatie is de winstgevendheid echter negatiever: per saldo ziet bijna de helft (47%-punt) van de ondernemers een verslechtering van de winstgevendheid.

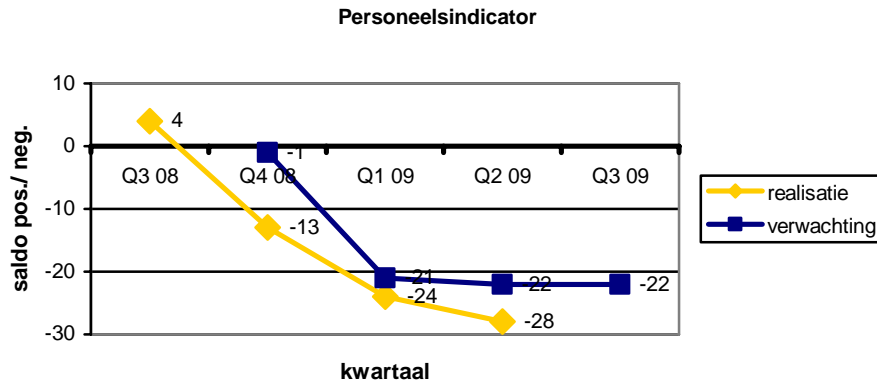
Het rendement van ondernemingen is in het tweede kwartaal niet veel verder gedaald: in het tweede kwartaal van 2009 beoordeelt per saldo 17%-punt van de ondernemers het rendement als negatief tegen per saldo 16%-punt over het eerste kwartaal.

Dalende winstgevendheid en rendement lijken samen te gaan met een stijging van het aantal faillissementen. Het aantal in het handelsregister geregistreerde faillissementen vertoont een stijgende lijn:

Aantal faillissementen	
Q1 2008	1.100
Q2	1.200
Q3	1.300
Q4	1.500
Q1 2009	2.000
Q2	1.700

Bron: Handelsregister

h. Personeelssterkte neemt verder af

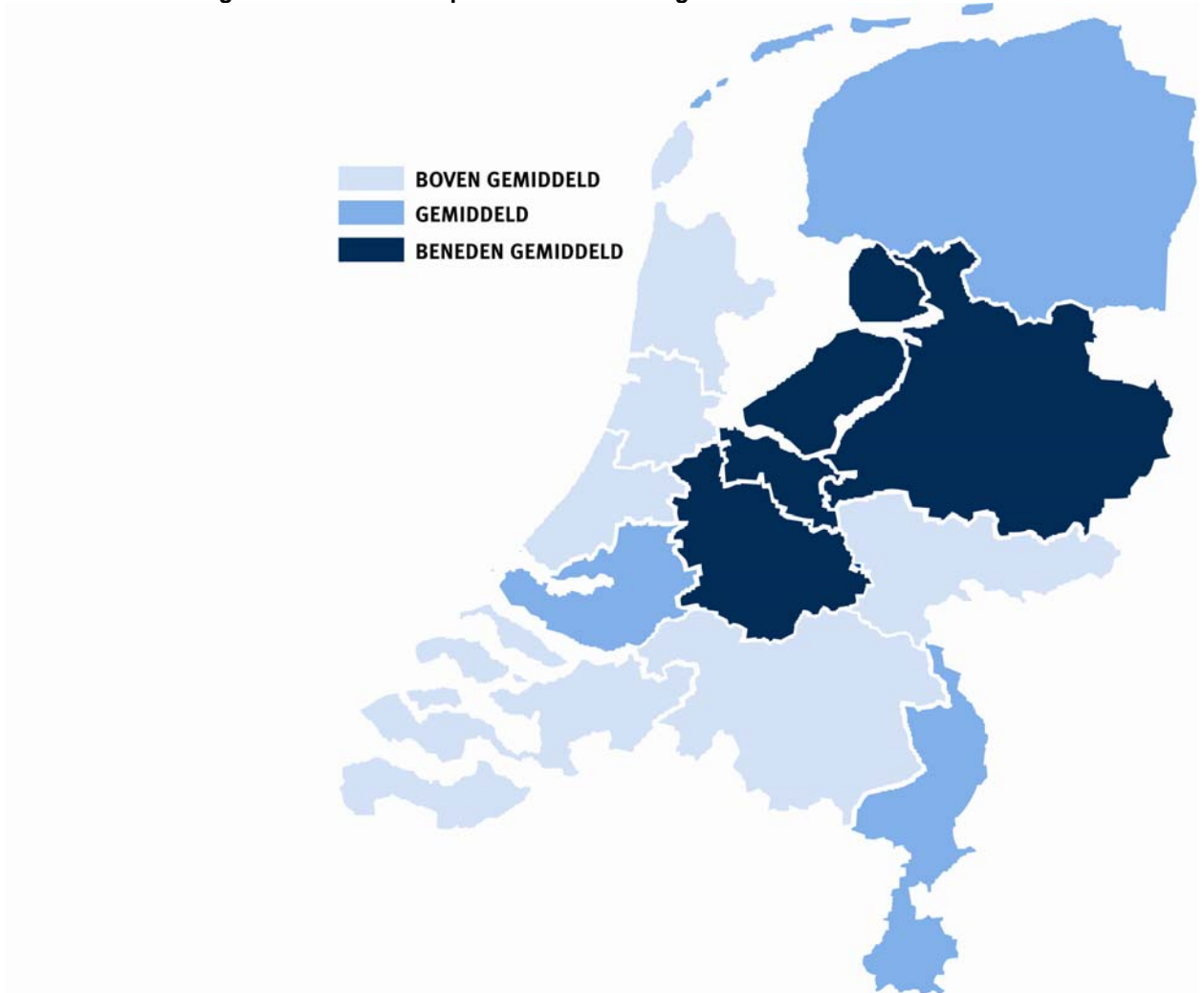
Personeel is in veel bedrijfssectoren (bouw, detailhandel, diensten) de doorslaggevende productiefactor. De ontwikkeling van omzet en productie is direct van invloed op de ontwikkelingen van de behoefte aan personeel. In recente jaren is de werkgelegenheid sterk gegroeid. Tot en met 2008 was er in veel sectoren een tekort aan (gekwalificeerd) personeel, wat in het vierde kwartaal van 2008 nog als de grootste productiebelemmering werd gezien.

In het derde kwartaal van 2009 ziet de situatie er heel anders uit. Bij ruim één op de vier (per saldo 28%-punt) bedrijven is de personeelssterkte in het tweede kwartaal afgenomen. Een verslechtering ten opzichte van het eerste kwartaal (-24%-punt). Vooral in de industrie (-37%-punt) en de bouw (-24%-punt) melden veel bedrijven een afname van de personeelssterkte.

Het grootbedrijf (vanaf 50 werkzame personen) schreeft de personeelssterkte veel vaker terug (per saldo 33% van de bedrijven) dan het mkb (per saldo 20%).

De verwachtingen voor het derde kwartaal zijn per saldo eveneens negatief: per saldo ruim één op de vijf bedrijven (22%-punt) verwacht het personeelsbestand het komende kwartaal (verder) te gaan inkrimpen. De verwachtingen worden echter tot nu toe in 2009 in negatieve zin steeds voorbijgestreefd door de realisatie (negatiever). Een klein lichtpuntje is wellicht dat de verwachtingen nu een paar kwartalen achtereen niet verder dalen, maar stabiel zijn (-22%-punt).

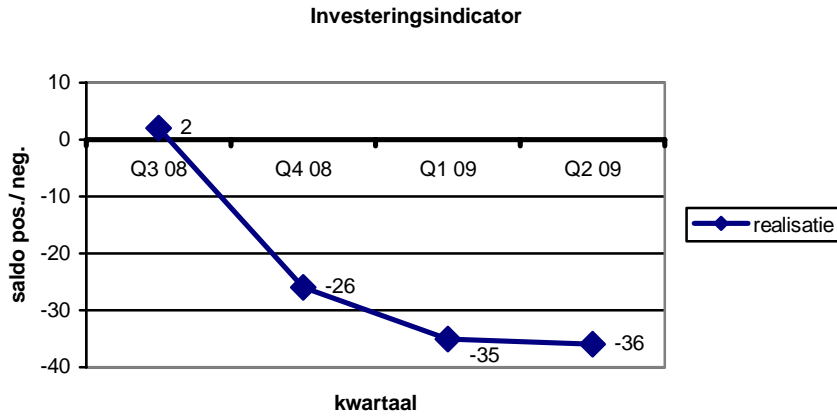
Verwachtingsniveau 3^e kwartaal personeelssterkte regionaal

Regionaal is het beeld divers, hoewel het beeld in alle regio's negatief is.

De verwachtingen in het midden van Nederland beneden het landelijk gemiddelde (-22%-punt): per saldo een groot aandeel bedrijven verwacht personeel af te stoten.

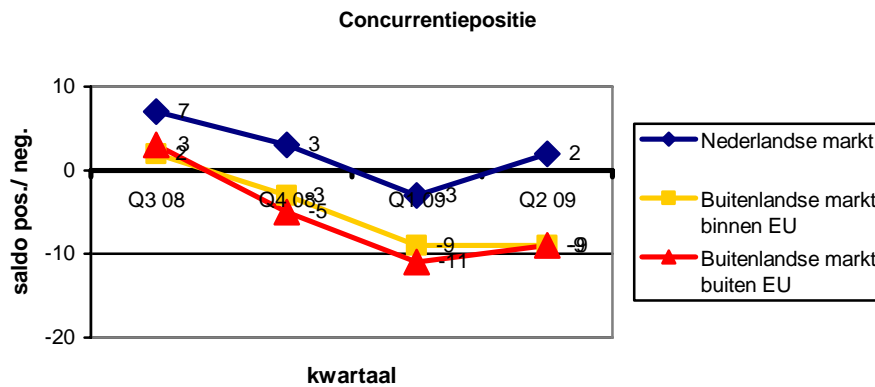
i. Investeringsbereidheid laag

Bedrijven zijn terughoudend in het doen van investeringen. Per saldo geeft 36%-punt van de bedrijven aan dit jaar minder te investeren dan vorig jaar, vrijwel hetzelfde beeld als bij de vorige meting.

Vooraf in de industrie en bouw is de investeringsbereidheid erg laag: ruim de helft van de ondernemers in beide sectoren geeft aan minder te zullen investeren het komende jaar.

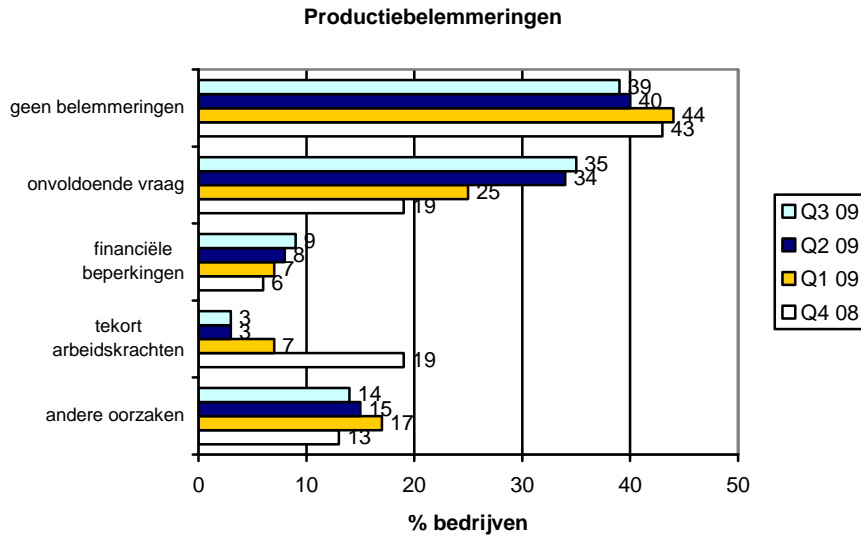
j. Concurrentiepositie binnenlandse markt enigszins verbeterd

De concurrentiepositie van het bedrijfsleven lijkt zich iets te stabiliseren. Op de Nederlandse markt heeft de concurrentiepositie zich in het tweede kwartaal per saldo heel licht positief ontwikkeld. Het sectorale beeld is echter zeer divers: in de bouwsector is de ondernemer per saldo negatief gestemd over zijn concurrentiepositie (per saldo ziet 13%-punt een verslechtering), maar in de detailhandel is men per saldo positief (20%-punt ziet verbetering).

De buitenlandse concurrentiepositie van het bedrijfsleven is in het tweede kwartaal verslechterd, maar iets minder sterk dan in het eerste kwartaal: per saldo meldt 9% van de ondernemingen een achteruitgang in het tweede kwartaal.

k. Vraaguitval grootste productiebelemmering

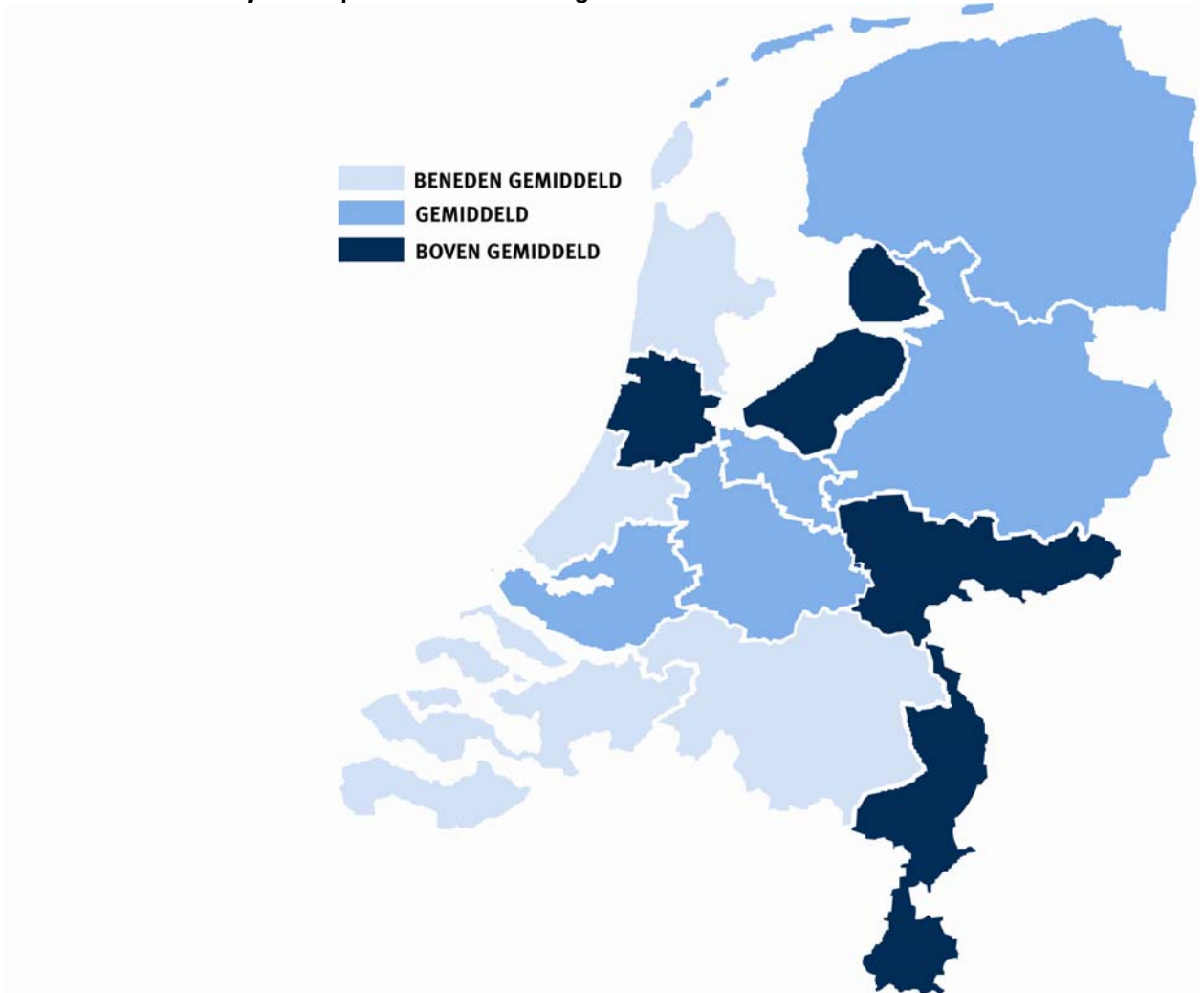

Ruim een derde (35%) van de bedrijven ervaart onvoldoende vraag als een belemmering, waarmee vraaguitval de grootste belemmering is. Er is er een nauwelijks gekrompen groep ondernemers die geen belemmeringen ervaart. Het tekort aan arbeidskrachten is voor vrijwel alle bedrijven verdwenen getuige het feit dat nog maar 3% dit als belemmering ervaart. .

Opvallend is dat nog ruim de helft van de bouwbedrijven (56%) geen productiebelemmeringen ervaart, ook niet wat betreft tekort aan vraag.

Onvoldoende vraag is in alle sectoren de grootste belemmering. In de detailhandel is onvoldoende vraag naar verhouding een geringe belemmering (24%) vergeleken met de industrie (40%).

Aandeel bedrijven dat productiebelemmeringen ervaart...

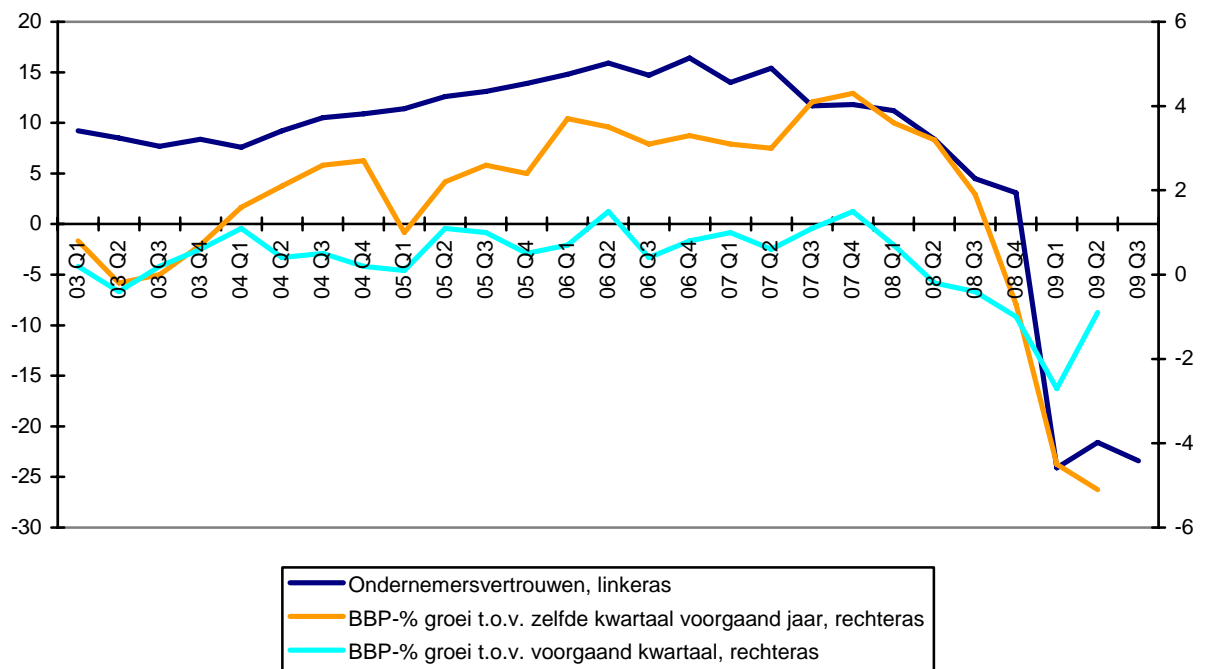
Het bedrijfsleven in de regio's Amsterdam, Gooi, Flevoland, Limburg en zuidelijk Gelderland ervaart naar verhouding vaker belemmeringen dan landelijk gemiddeld.

In Amsterdam, Flevoland en Limburg is de belangrijkste belemmering onvoldoende vraag. In Gelderland is er een opvallend groot contingent 'andere oorzaken'.

3. Ondernemersvertrouwen stabiel op laag niveau

De index van het ondernemersvertrouwen handhaaft zich voor het derde kwartaal van 2009 op een laag niveau. Herstel lijkt vooralsnog uit te blijven. Het blijkt dat de index een goede voorspellende waarde heeft voor de economische groei (BBP-groei).

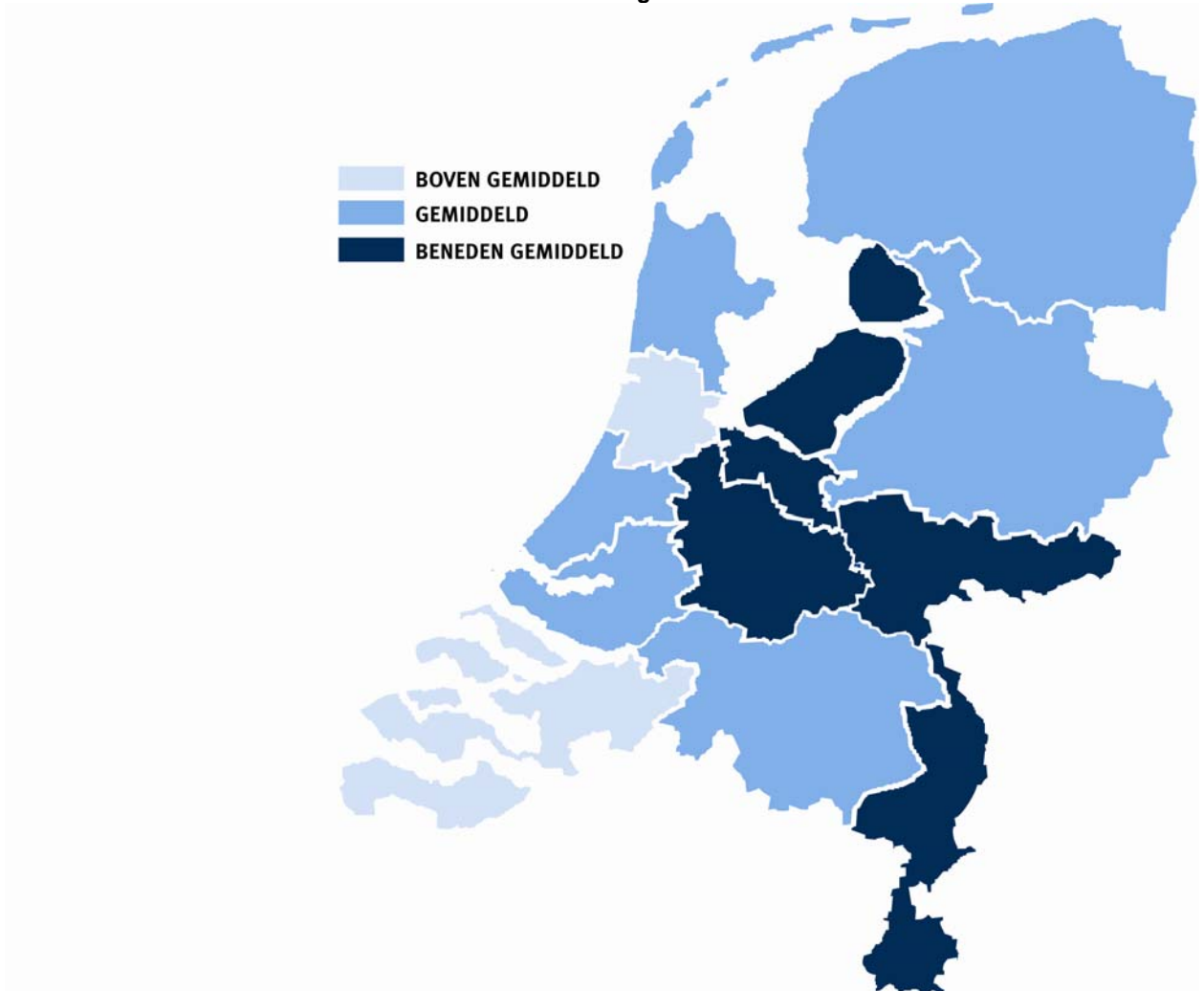
Ondernemersvertrouwen vs. BBP-volumeontwikkeling

Het ondernemersvertrouwen is sinds het vierde kwartaal van 2008 aanzienlijk gedaald maar is nu (tweede en derde kwartaal 2009) stabiel op een laag niveau. De onderliggende indicatoren (verwachtingen voor het volgende kwartaal ten aanzien van omzet, export, investeringen en personeel) zijn alle vier min of meer stabiel. Dit wijst erop dat van een herstel nog geen sprake is, iets waar wel op was gehoopt na de stabilisatie in het tweede kwartaal.

De ontwikkeling van de index van het ondernemersvertrouwen vertoont met de volumeontwikkeling van het Bruto Binnenlands Product (zowel van kwartaal op kwartaal - blauwe lijn - als vergeleken met kwartaal voorgaande jaar - oranje lijn) parallellen. Ook het BBP is hard gedaald ten opzichte van het jaar ervoor (-5%) en van kwartaal op kwartaal. De ontwikkeling van de index voor het derde kwartaal lijkt er vooralsnog niet erg op te wijzen dat de krimp van kwartaal op kwartaal (blauwe lijn; -0,9% in het tweede kwartaal) tot stilstand zal komen in het derde kwartaal.

Index van het ondernemersvertrouwen regionaal

In de regio's Amsterdam en zuidwest-Nederland zien de ondernemers de nabije toekomst somber tegemoet, maar wel *minder* somber dan hun collega's elders in het land. Regio Amsterdam heeft als enige regio een positieve exportverwachting en ook de omzetverwachting is er ver bovengemiddeld.

In het midden en het oosten van het land is de verwachting somberder dan gemiddeld, evenals in Limburg. Vooral de omzetverwachtingen zijn lager dan gemiddeld en de verwachtingen ten aanzien van de personeelssterkte zijn negatiever.

SECTOREN

4. Industrie lijkt dieptepunt te hebben bereikt

Zo'n 32% van de industriële bedrijven geeft aan een productiedaling te ondervinden tegen 16% van de bedrijven die een stijging melden. Verder is het aantal ondernemers dat zegt dat de productie is afgenomen met 32% velen malen lager dan in voorgaand kwartaal (49%)

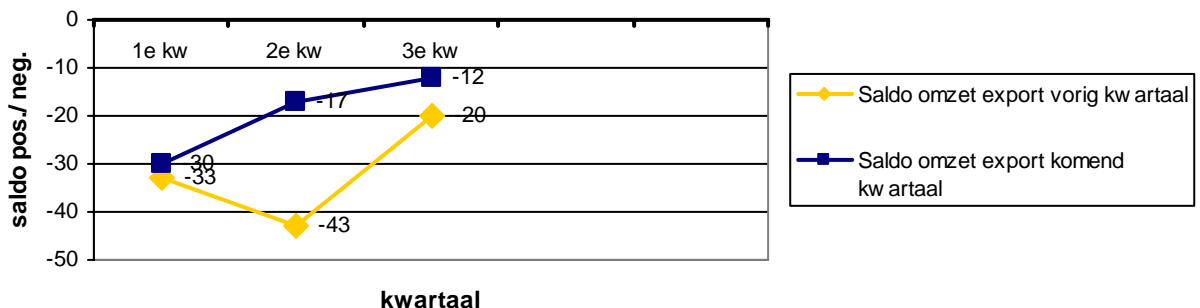
Na de ongunstige ontwikkelingen van het economisch klimaat in het vierde en eerste kwartaal, alwaar ruim 60% van alle industriële bedrijven een verslechtering van het economisch klimaat meldde, scoort het tweede kwartaal met 44% aanzienlijk beter. Ook voor het derde kwartaal verwacht men een toenemende verbetering van het economisch klimaat van -30% naar -24%.

Het economische klimaat lijkt te stabiliseren in het tweede kwartaal van 2009. De industrie in de eurozone heeft in augustus veel minder krimp laten zien dan verwacht. De cijfers zouden erop kunnen duiden dat het dieptepunt van de recessie in de eurolanden misschien bereikt is. Met 33% van de ondernemers in de industrie die aangeeft dat de verslechtering van het economische klimaat doorzet is ook hier een positieve tendens merkbaar. Daar in het vierde kwartaal van 2008 nog 58% een verslechtering van het economische klimaat voorzag.

In het tweede kwartaal 2009 is de omzet in de industriële sector met 40% iets minder sterk afgenomen, slechts 16% van de bedrijven zag de eigen omzet stijgen. De export is een belangrijke graadmeter voor deze ontwikkeling. De balans voor de export is nog steeds negatief, een vijfde deel van alle industriële bedrijven heeft haar exportorders zien afnemen tegen een kwart in het eerste kwartaal. De verwachtingen dat de omzet zal toenemen in het derde kwartaal is met -20% iets gedaald t.o.v. vorig kwartaal. 12% verwacht een omzetstijging tegen 32% een daling.

Een kwart van de industriële bedrijven heeft het tweede kwartaal de winstgevendheid zien afnemen, slechts 7% had meer winst geboekt. Ook de werkgelegenheid neemt verder af in de industrie weliswaar iets minder hard dan verwacht. 37% van de bedrijven heeft in het tweede kwartaal personeel moeten laten gaan tegen slechts een kleine 5% die extra personeelsleden heeft aangetrokken. De verwachting voor het derde kwartaal is iets positiever. De investeringsbereidheid is met -34% nog steeds negatief. Bijna de helft van alle industriële bedrijven (45%) verwacht dat de investeringen in hun branche verder zullen afnemen. Met als grootste zorg de onvoldoende vraag; liefst 40% ziet hierin de grootste belemmering.

Saldo Omzet

De omzetverwachting is hoger dan vorig kwartaal, maar nog wel steeds negatief.

5. Bouw snakt naar opleving economie

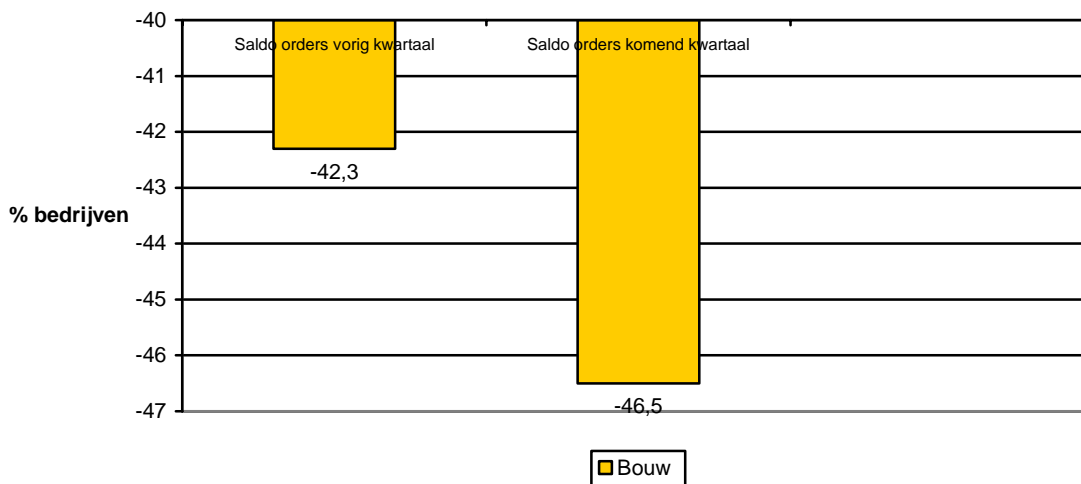
Bij ruim één kwart van alle ondernemers in de bouw is de productie afgenomen. De balans tussen bedrijven met een productietoename (14%) en productieafname (27%) slaat in het tweede kwartaal verder negatief uit in Nederland. De verwachting voor het derde kwartaal zijn somberder (- 26%) van aard dan de gerealiseerde percentages. Vooral bouwbedrijven die zich richten op nieuwbouw van woningen en utiliteitsgebouwen zien hun orderportefeuilles leeglopen. Het aantal nieuwbouwwoningen valt terug naar 60.000 à 65.000 in 2010 (2008: 79.000 woningen). De verwachting is dat de productie in de utiliteitsnieuwbouw in 2009 met circa 6 procent daalt (2010: -10 procent). Alleen de bouw voor de publieke sector (zorg, onderwijs en openbaar bestuur) blijft nog redelijk 'overeind' en stabiliseert in 2009 en 2010.

Ruim driekwart van de Nederlandse bouwbedrijven is somber over het economisch klimaat. In het tweede kwartaal 2009 neemt het vertrouwen in de economie onder de Nederlandse bouwbedrijven nog verder af. 66% van de ondernemingen verwacht een verslechtering van het economisch klimaat en slechts 2% denkt dat het beter zal gaan. In de bouwsector verdwijnen de komende twee jaar 50.000 arbeidsplaatsen als gevolg van de economische neergang in Nederland. Het gaat om één op de tien banen in de bouw. Dat meldt het Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid (EIB). Verder worden bouwprojecten die zich in de fase van planvorming, ontwerp of vergunningverlening bevinden, uitgesteld.

De lopende orders in de bouw zijn bij iets meer dan de helft van de ondernemers in de bouw afgenomen en nog maar een derde zegt dat de omzet gelijk is gebleven. Voor het derde kwartaal zijn de verwachtingen nog negatiever. Als het gaat om nieuwe orders is ook hier bijna de helft van alle ondernemers in de bouw negatief. (47%)

Het merendeel van de ondernemers is in staat gebleken om het personeel (63%) te behouden. Per saldo verwacht men in het derde kwartaal afscheid te moeten nemen van personeel. (-18% kwartaal 1, -24% kwartaal 2 vs. -25% in kwartaal 3).

Ten aanzien van de winstgevendheid is de balans in de bouw voor meer dan de helft van de ondernemers gelijk gebleven. De investeringsbereidheid is ook gelijk gebleven aan vorig kwartaal. Nog maar 3% geeft aan nog steeds te investeren. 4% van de ondernemers in de bouw verwacht dat de prijzen/tarieven zullen dalen.

Verwachting orders in het komende kwartaal nog lager!

6. Groothandel stabiel maar nog steeds onder druk

51% van alle ondernemers in de groothandel geeft aan dat de omzet is afgenomen, 52% verwacht echter dat de omzet in het derde kwartaal gelijk zal blijven. 86% ziet de concurrentie gelijk blijven en 44% ziet de winst afnemen.

Het economische klimaat is in het tweede kwartaal per saldo drastisch verslechterd in de ogen van groothandelsbedrijven. Voor het derde kwartaal voorziet de sector echter dat het economisch klimaat gelijk zal blijven.

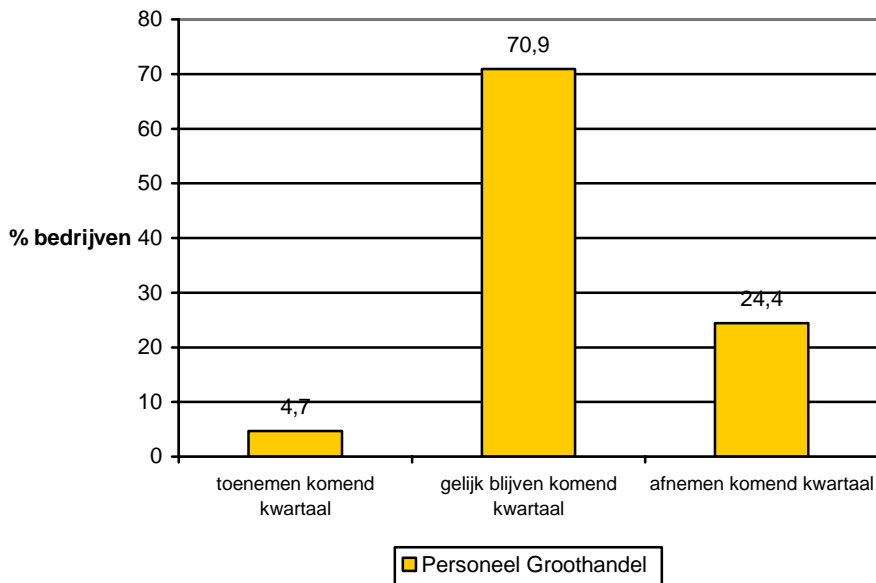
De winstgevendheid is per saldo sterk afgenomen in het tweede kwartaal (-36%). Ook hier wordt de verminderde vraag als hoofdverantwoordelijke aangedragen.

De werkgelegenheid neemt af in de groothandel zoals wel verwacht werd in het vorige kwartaal -38% maar men verwacht minder slechte tijden derde kwartaal -20%.

Het aantal bedrijven dat de investering gelijk (43%) ziet blijven is vrijwel gelijk aan het aantal bedrijven dat de investeringen ziet afnemen(41%). De verwachting voor het derde kwartaal van 2009 is een negatief saldo van -31% (4^e kwartaal 2008 -0,6%).

De groothandelsexport en wederuitvoer ervaren duidelijk de gevolgen van de mindere conjunctuur in het Europese achterland. Tegelijk dalen de importen uit landen als China en India. Binnenlands staat vooral de handel in kapitaalgoederen en duurzame consumptiegoederen onder druk. De toenemende margedruk spoort bedrijven aan tot het verlagen van kosten en het creëren van meerwaarde.

46% van de ondernemers in de groothandel geeft aan dat het economische klimaat is verslechterd. Dat is positiever dan in het eerste kwartaal.

Veruit de grootste groep verwacht personeel aan boord te houden.

7. Detailhandel op zoek naar consumentenvertrouwen

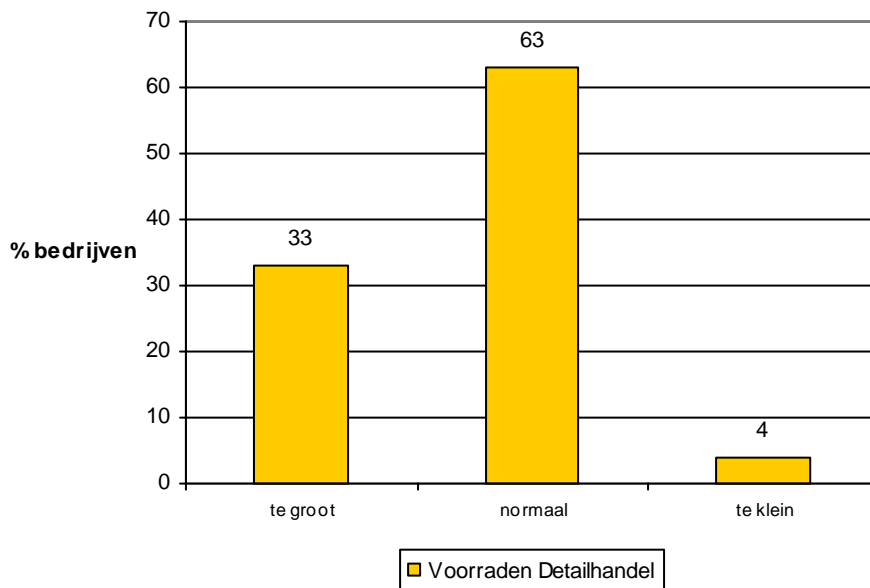
Ruim de helft (54%) van alle detaillisten verwacht dat het economische klimaat in het derde kwartaal gelijk zal blijven. Ook in de detailhandel neemt het vertrouwen dus langzaam af.

De sector detailhandel-food is minder conjunctuurgevoelig: mensen blijven immers eten. Dit jaar kent echter niet zulke hoge omzetmutaties als bij supermarkten in 2008. In plaats van 'uit eten', wordt vaker gekozen voor wat luxer thuis eten. De speciaalzaken kampen al jaren met omzetsdalingen en dit blijft zo in 2009. Rabobank verwacht dat de detailhandel-food in 2009 de enige sector is met een omzetplus van krap 2 procent, die grotendeels voortkomt uit prijsstijgingen.

De voorraden zijn voor de detailhandel een interessante indicator. Als de voorraden (te) groot zijn, dan is dat voor de sector een slecht teken, want dan stagneren de verkopen, of er is verkeerd ingekocht. Té kleine voorraden is ook lastig, maar een minder groot probleem. In Nederland vindt 63% van de winkelbedrijven de voorraad normaal. 33% heeft een (te) grote voorraad.

Het consumentenvertrouwen is begin 2009 historisch laag. De consumptieve groei nadert de nul, terwijl de koopkracht nog stijgt en de werkloosheid toeneemt. Het sentiment heeft dus de overhand. Dit betekent dat de detailhandel non-food een consument treft die de hand steeds meer op de knip houdt. Vooral de aanschaf van duurzame goederen, zoals auto's, woninginrichting en elektronica, wordt uitgesteld. Ook vervangingsaankopen, zoals nieuwe meubels, kleding en schoenen, schuift de consument voor zich uit. Dit leidt tot verder dalende omzet volumes.

De omzet is in het tweede kwartaal van 2009 imet 37% afgenomen. Het personeelsbestand blijft volgens driekwart van de ondernemers in de detailhandel in het derde kwartaal gelijk aan het tweede. De winstgevendheid is verslechterd.

Meer dan de helft van de detailhandelsbedrijven beoordeelt de voorraden nog als normaal.

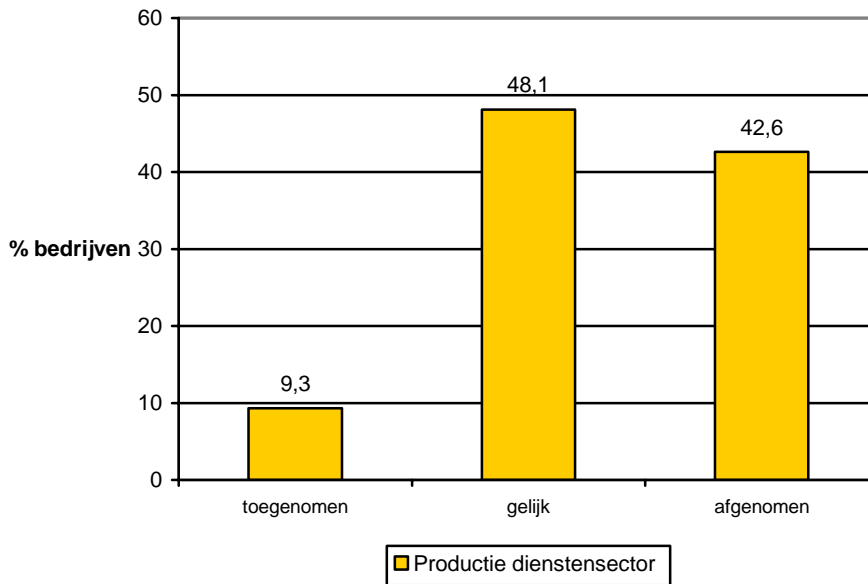
8. Dienstensector heeft het moeilijk

De dienstensector is ook in mineur en men verwacht in het derde kwartaal geen betere cijfers te overleggen. Het saldo van de orders zal in het derde kwartaal met 15% afnemen. De helft van alle ondernemers in de dienstverlening geeft aan dat de productie ni het tweede kwartaal gelijk is gebleven. Het overgrote deel geeft aan dat de concurrentiepositie gelijk is gebleven. Het enige lichtpuntje in het tweede kwartaal was de werkgelegenheid. Deze is inmiddels ook met een derde afgenomen en voor het derde kwartaal verwacht men een daling met nog steeds 24%.

De helft van alle ondernemers in de dienstensector is somber gesteld over het economisch klimaat. In de zakelijke dienstverlening snijden veel bedrijven het eerste in hun 'flexibele schil'. Vooral uitzendbureaus en dienstverleners zoals ingenieurbureaus, adviesbureaus en IT-dienstverlening hebben problemen bij de opdrachtverwerving. Ook communicatiebureaus en makelaars zijn erg conjunctuurgevoelig. Juridische en economische dienstverleners ondervinden minder last van het ongunstige economische getij.

De terugvallende omzetten houden het tweede kwartaal aan, 19% voorziet wel een verbetering in het derde kwartaal. De prijsaanpassingen in de dienstensector zijn relatief gering. Het aantal orders in de dienstensector is met een kwart afgenomen.

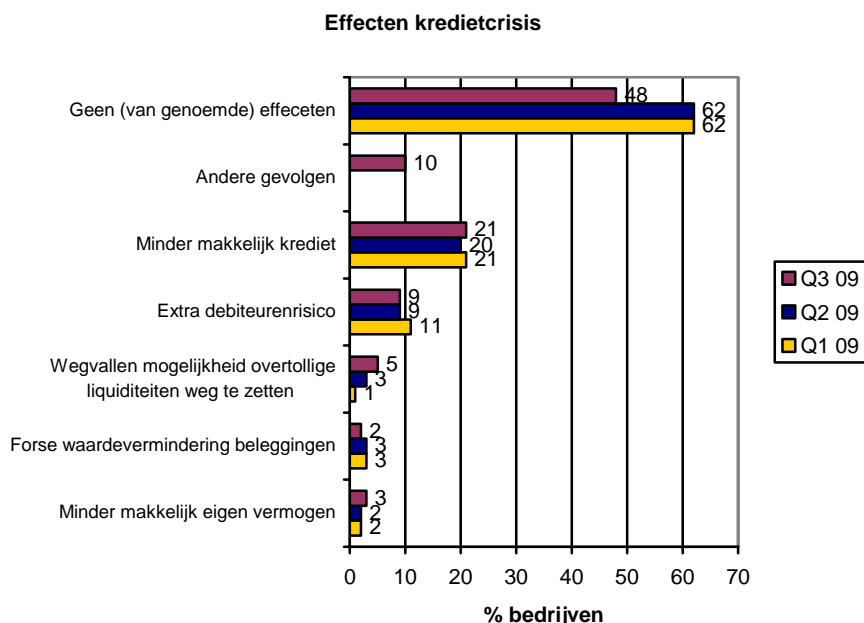
63% van de ondernemers meldt dat het personeelsbestand op sterkte is gebleven maar ongeveer 24% verwacht in het derde kwartaal een verdere afname. Economisch verwacht men dat het economisch klimaat gelijk zal blijven maar de winst -43% zal afnemen.

Het aantal ondernemers dat aangeeft dat de productie gelijk is gebleven ligt nog net boven het aantal dat aangeeft dat de productie is afgenomen.

CRISISEFFECTEN EN -MAATREGELEN

9. Ruim helft bedrijven ondervindt crisis aan den lijve

Toelichting: De antwoordcategorie 'Andere gevolgen' was nieuw in het derde kwartaal; uit eerdere kwartalen zijn hierover geen gegevens. Daarnaast is in lijn met voorgaande het antwoord 'Geen van genoemde effecten' gewijzigd in 'Geen effecten'.

Gevraagd naar welke effecten de ondernemer ondervindt van de economische teruggang geeft ruim de helft aan dat hij/zij de effecten van de economische crisis merkt. Dit is licht toegenomen.

Het meest voorkomende effect is het minder makkelijk kunnen krijgen van krediet bij geldverstrekkers (banken) (21%). Tweede meest genoemde effect is het lopen van extra debiteurenrisico door het niet langer kunnen verzekeren van dat risico (9%). Deze effecten lijken voorsnog niet weg te ebben.

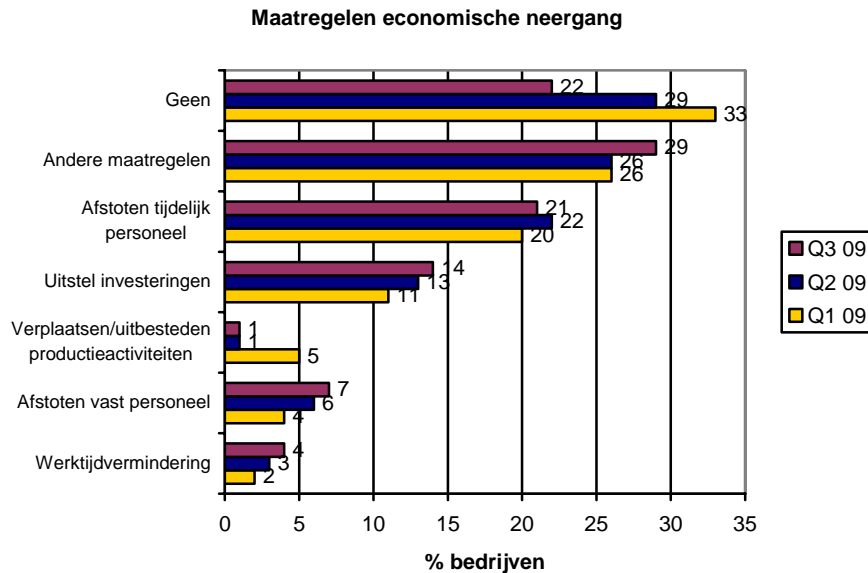
De verschillende effecten liggen voor het midden- en kleinbedrijf inmiddels iets hoger dan voor het grootbedrijf. In het eerste kwartaal was dat nog andersom.

Van alle sectoren wordt in de bouw de meeste bedrijven getroffen door de crisis: bijna 9 op de 10 bedrijven (88%). In het bijzonder het aantrekken van kredieten blijkt voor veel bouwbedrijven (40%) lastig. Opvallend is dat dit een uitstralingseffect heeft naar de industrie. Daar geven de bouwmaterialen- en meubelindustrie aan extra debiteurenrisico te lopen (resp. 41% en 24%).

Ook in de sector vervoer, opslag en communicatie worden bedrijven meer dan gemiddeld geraakt door de crisis: 60% van de bedrijven ondervindt er op enigerlei wijze gevolg van. En net als in de bouwsector hebben veel ondernemers problemen met het aantrekken van kredieten (36%).

Met het aantrekken van leningen hebben bedrijven in de sector verhuur en handel in onroerend goed de meeste last: 50% van hen heeft last van met het verkrijgen van krediet.

10. Steeds meer bedrijven nemen maatregelen tegen economische neergang

21% van de bedrijven geeft aan te snijden in het tijdelijke personeelsbestand. Maar ook vast personeel is steeds minder zeker van zijn baan: 7% van de bedrijven snijdt in het vaste personeelsbestand. Grote bedrijven (50 en meer werkzame personen) snijden vaker (34%) in het personeelsbestand dan het mkb (23%). Het afstoten van personeel komt vaak voor in de bouw (47%) en in de hout- en bouwmaterialenindustrie (59%).

Daarnaast worden investeringen nog wat vaker (14%) uitgesteld dan vorig kwartaal.

Een slinkend percentage bedrijven neemt geen maatregelen tegen de economische neergang (22%; was tweede kwartaal nog 29%).

Grote bedrijven zijn het actiefst in het nemen van maatregelen, waarschijnlijk door het simpele feit dat zij meer mogelijkheden hebben om te 'snijden'. In het derde kwartaal heeft nog maar 17% van de grote bedrijven geen maatregelen genomen, tegen 32% in het mkb. In het tweede kwartaal had 22% van de grote bedrijven geen maatregelen genomen, tegen 36% bij het mkb.